

N. Horváth Béla

Az újrafogalmazott kultusz(könyv)

Illyés Gyula Petőfi-életrajzai

Illyés első Petőfi-könyve kétségtől kivil kultuszképző és éltető alkotás. Már a kortárs kritikák – úgyszólván függetlenül népi és urbánus „pártállástól” – az újraértelmezett Petőfit méltatták. Talán Bálint György fogalmaz a legpontosabban: „Az eredeti arcképről lemossa a fölé másolt ál-portrét, keze nyomán, amelyet Petőfi odaadó szeretete és a hamisítvány megvetése vezetett, tiszta és szuggesztív szépségében ragyog előttünk a költői igazi arca.”¹¹ Kétségtől ideje volt a „lemosásnak” és az aktualizációnak is. A könyv ugyanis nem hagy kétséget afelől, hogy nem az „igazi” Petőfit, hanem a „népi író” Petőfit formázza meg, azaz a harmincas évek közepén kiteljesedni látszó népi mozgalom szellemi elődjét és egyben ideológiai és szellemi hivatkozási pontját. Poétikai mintát nem jelenthetett a romantika Petőfije – erről a távolságtartó és olykor frivol verselemzések (*Tisza, Szeptember végén*) meggyőzően árulkodnak és vallanak – az avantgárdot áthasonító, és azzal soha meg nem hasonuló Illyésnek. Jóllehet a *Petőfi* (1936) kétségtől rendelkezik aktuálpolitikai áthallásokkal (elsősorban a népi mozgalom reformtörekvései és a politika viszonyát illetően), a könyv elsősorban irodalomtörténeti mű, amely ebben a konstellációban illeszkedik a kultusz akkor már fél évszázados hagyományához.

A Petőfi-kultuszt – és ebben Illyés könyvét is – értelmező Margócsy István így látja Illyés szándékát és művét: „Illyés nem tisztázza, hogy tudományos értelemben vett (történelmi) életrajzot, irodalmi portrét, irodalomértelmező esszét vagy generális történelmi példázatot kíván-e nyújtani; mindvégig eldöntetlen marad, hogy a könyv mint vállalkozás egy 'valóság'hoz' ragaszkodó történeti rekonstrukciót vagy pedig szépírói fikciót céloz-e meg; s nagyszabásúan kidolgozott retorikájával állandóan úgy él, hogy a műfaji kérdések feltevését eleve illegitimnek állítja be – mintha minden, amit elmesél, csak így lenne nemcsak hogy elmesélhető, hanem elképzelhető is; sőt, mintha minden, amit kimond, valóban így is történt volna, s a dolgok kizárólag éppen úgy függhetnének össze, ahogy itt prezentálva lettek.”¹² Margócsy kritikus és találó megállapítása nemcsak Illyés könyvére igaz, hanem a kultuszképzésben résztvevők alkotói szándékára és hiperbolizáló, apologetizáló eljárásaira, értékeléseire is. Az ilyen művek, szövegek ugyanis mindig tovább akarják építeni a már lerakott alapokat, gyakran olyan heroizáló és a

▼

1 Bálint György: A puszták zsenije, Pesti Napló, 1937. jan. 1. 11.

2 Margócsy István: Illyés Gyula Petőfi könyvéről, Holmi, 2009, 8, 1094–1116; 1096.

referencialitást figyelmen kívül hagyó értelmezésekkel, amelyek a kultusz alanyát (vagy tárgyát) nemcsak új megvilágításban tüntetik fel, hanem a glória fényét is rávetítik. Dávidházi Péter – tanulságos és szellemes szövegében, amelyben leírja és bemutatja a Petőfi-kultusz jellemzőit – olyan értelmezéseket is bemutat, amelyek Jézus attribútumait is Petőfire illesztik: feltámadás, megváltás, közbenjárás egy közösségért (mint Isten fia).³

Az irodalmi kultuszokra⁴ gyakran rátelepül a politika. A kultusz ugyanis rendkívül hasznos politikai, hatalmi célok realizálásában: igazolható (vagy cáfolható) valamely eszme igazsága, ilyen módon legitimizálható a kultusz alanyával egy politikai, hatalmi struktúra. Erre – a magyar irodalomtörténetben – Petőfi alakja és kultusza a legalkalmasabb. Rövid élete és torzóban maradt életműve elválaszthatatlan a XIX. század közepének és a magyar reformkornak politikatörténeti eseményeitől és revolucionista eszmeiségétől. Ebben a művészet- és társadalomtörténeti szoros kontextusban Petőfi könnyen válhatott egy-egy eszmét megtestesítő előképpé, hivatkozási alappá. A két háború közti politikában, irodalomban is, nem beszélve a századforduló milleniumi pátoszáról, és főleg nem az 1945-öt követő kisajátításokról, amikor csak a neve került a lobogóra, plebejus demokratizmusa nem.

Illyés Petőfi-könyve nyilvánvalóan szembe megy azzal a politikailag motivált kultusszal, amely a nemzetértelmezést, a magyarság-felfogást konzervatív és neonacionalista koordináták közé helyezi, megfosztva így Petőfi költészetét és politikai gondolkodását a társadalom átalakításának radikális, revolucionista szemléletétől. Ezt a konzervatív, hatalmilag motivált érdeket jól érzékelteti Klebelsberg Kuno kultuszminiszteri beszéde 1922-ben: „Igen, Petőfi forradalmár volt, de nemzeti forradalmár. Hazafias lírája a maga hatalmas lendületeit a nemzeti múlt szépségeiből és nagyságaiból merítette. Petőfi történeti érzéke és hazafisága 1848/49-i forradalmakat, mely nemcsak szabadságharc volt, hanem a társadalmi forradalom számos ismérvét is magán viseli, belekötötte a nemzeti élet nagy folytonosságaiba.

Ezzel homlokegyenest ellentétben az a forradalmi szellem, amely az 1918/19-i összeomlásukkor tombolta ki magát, ahistorikus és anacionális, radikalizmus

▼
3 Dávidházi Péter: A hatalom eredetmondái, Petőfi utóéletében. In: Petőfi Sándor emlékezete (szerk. Margócsy István), Osiris, 2022, 575–602, 592.

4 A kultuszképzés hatalmas irodalommal rendelkezik. Néhány fontosabb magyar nyelvű mű: Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve, Kijárat Kiadó, Bp., 2003; Dávidházi Péter: „Isten másodszültöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza, Gondolat, Bp., 1989. Tverdota György: A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése, Pannonica, 1998; Margócsy István: A magyar irodalom kultikus megközelítései (Florilegium és kommentár), Irodalomtörténeti Közlemények, 1990, 3, 288–313.

volt.”⁵ Egy másik szöveg, Szabó Dezső írása sajátosan ötvözi a kor ellentmondó ideológiai téziseit, ahogyan elhatárolja Petőfit gróf Apponyi Albert konzervatívizmusról, másrészt a „zsidó nemzetiségű lapok” („Világ”, „Népszava”) „egyoldalú és hazug torzításaitól”: „Petőfi forradalmisága éppen a magyar faj életakarát, történelmi funkciója volt, mely a magyarság dolgozó tömegeinek hazájává akarta hódítani Magyarországot földjét.”⁶ Petőfire természetesen a baloldal is igényt tartott, már csak a verseiben megidézett forradalom és világszabadság okán is.

Illyés első *Petőfije* tehát a kultusz politikailag kisajátító dimenzióiban – némi képp azokkal szembenemve – pozicionálta a maga Petőfi-képét. Ugyanakkor könyve – noha gyakoriak benne a politika-, gazdaságtörténeti eszmefuttatások – nem politikai, hanem művészi portré. Egy nagy – és sok tekintetben elődjének tartott – költő alakmása. Tehát szembe kellett néznie azokkal az ábrázolásokkal is, amelyek épp a Nyugat, a nyugatos szellemiség jegyében fogantak. Elsősorban Ady és Babits Petőfi-portréjával.⁷ A nyugatos Illyés láthatóan elszakadt attól az Ady-képtől, amely a modernitás ízlését (és felfokozott szexualitását) vetítette bele a költőelődbe (noha azonosult Ady Szendrey Júliáról kialakított negatív véleményével), de nem osztotta a hozzá közelebb álló Babits értékelését sem. 1936-ban Illyéstől sem volt idegen a nemzetkarakterológia, de Babits oppozitív lélektipológijája – ahogy elhatárolta Aranyt Petőfitől – nem érintette meg. A népi mozgalom társadalomértelmezése, művészetfelfogása, irodalomeszménye jelenik meg könyvében, mintegy vissza- és előrevetítve Petőfi és saját korára.

Illyés 1936-os könyve sok kiadást megért.⁸ Érthetően, hisz a könyv felülemelkedik a keletkezési idejének politikai és társadalomtörténeti aktualitásain, tüntetően ki is szakad azokból azzal, hogy nem pozicionálja hősét direkt módon a politikai mezőben, hanem intranzigenciáját, szellemi különtségét hangsúlyozza, és a portréban életrajz, műértelmezések, kortörténeti összefüggések úgy rendeződnek egymáshoz, hogy a „legnagyobbak” tartott magyar költőről, annak küzdelmes emberi útjáról is szól. A politika azonban láthatóan nem respektálta Illyés szándékát és óvatosságát. Az 1945 utáni különösképpen nem. Ennek relációjában is értelmezhető, hogy több változatlan (és megcsonkított) kiadás után 1963-ban megjelent a *Petőfi Sándor*. Ez a könyv terjedelmileg majdnem kétszer akkora, mint elődje, lényeges és kevésbé lényeges változtatásokkal, finomításokkal, a politikai realitást is számba vevő kiigazításokkal és kiegészítésekkel. Érdemes tehát meg-

▼
5 Dr. gr. Klebelsber Kunó: Elnöki megnyitó beszéd (A Magyar Történelmi Társulat 1922. évi november hó 30-án tartott közgyűlésén). In: Jöjjön el a te országod... (Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból) (szerk. Margócsy István), Szabad Tér Kiadó, 1988, 104.

6 Szabó Dezső: Aktualitások (Auróra, 1923. jan. 20.) In: Jöjjön el a te országod, 127.

7 Erről részletesebben: N. Horváth Béla, *Nép és nemzet*, Nap K., 2021, 279–283.

8 1936, 1937, 1942, 1945, 1948 Nyugat Kiadó Vállalat; 1950 Révai Kiadó, 1952 Szikra, Szépirodalmi 1958.

vizsgálni, hogyan viszonyul egymáshoz a *Petőfi* és a *Petőfi Sándor*. Hogyan építi tovább Illyés a második kultuszkönyvével Petőfi akkortájt ugyancsak átformált és kisajátított kultuszát. Annál is inkább, hisz Illyés sem vonhatta ki magát azokból a szellemi áramlatokból és direkt politikai és kultúrpolitikai csatározásokból, ahogyan Petőfi neve a lobogóra került. Horváth Márton 1951-es előadása, majd könyve (*Lobogónk Petőfi*) nyilvánvalóan egy politikai koncepció igazolására használta Petőfi életművét, pontosabban költészetének egy bizonyos szegmensét: népiségét és forradalmiságát. Ez Illyés *Petőfijének* is filozófiai és ideológiai alapjául szolgált, de nem állt benne a direkt politikai konstellációban, és főleg nem szolgált egy leegyszerűsített politikai célrendszerrel. Amit Illyés beáldozott a politika oltárán, az az a sematikus Petőfi-rajz, amit a *Két férjben* (1948) és a *Föltámadott a tenger* (1953) film forgatókönyvében megjelenített. 1963-ban azonban már nem kíván tőle az új, Aczél György fémjelzte kultúrpolitika ilyen megalkuvást, sőt lehetővé tette az új, kiegészített *Petőfi* megjelentetését. Igaz, egy évvel az eredeti, francia nyelvű kiadás után.

Illyés 1956 után évekig nem mehetett külföldre, s csak 1962-ben, egy főleg kommunista írókból álló delegáció (vezetője Mesterházi Lajos) tagjaként utazhatott Párizsba. Külföldi kapcsolatai azonban működtek, hisz az őt felkereső kommunista kultúrpolitikusok (Köpeczi Béla, Király István) azzal szembesítették, hogy a belügy milyen információkkal rendelkezik az '56-os emigrációval (elsősorban irodalmi emigrációval) tartott kapcsolatairól. Köpeczi 1958 áprilisában keresi fel a mély apátiában élő Illyést, hogy rávegye az irodalmi visszatérésre, irodalmi – és ezáltal a hatalmat legitimizáló – szerepvállalásra. A politikus feljegyzést készített, amelyben idézi Illyést. Köpeczinek arra a felvetésére, hogy értesülései szerint „passzív ellenállásra szólítja az írókat”, Illyés azt válaszolja, hogy az „szemenszedett hazugság”, mert „nagyon ritkán találkozik barátaival egészségi állapota miatt”. Ugyanígy cáfolja azt is, hogy ő juttatta volna el verseit „disszidens lapoknak” (*Új Hungária*, *Bécsi Magyar Kurír*), és kijelenti, hogy „kész volna valamilyen formában tiltakozni is írásainak közlése ellen”.⁹ Ez utóbbi mondat kevésbé hihető, hisz Illyés nemcsak az emigráns magyar lapokban van jelen, hanem azokban a meghatározó francia irodalmi körökben is, amelyekkel fiatal kora óta kapcsolatot tart. Ezek a körök Illyés 1946–48-as kultúrdiplomáciai tevékenységét is számon tartják.¹⁰ Szellemi tekintélye, '56 utáni hallgatása, rezisztenciája is hozzájárulhatott, hogy kinti barátai (elsősorban Gara László) egyengették Petőfi-könyvének kiadását. Amely már megjelent több nyelven, franciául azonban még nem.

▼

9 Köpeczi Béla: Feljegyzés Illyés Gyulával folytatott beszélgetésről, Aczél György Hagyaték, MTA Kézirattár MS6032/48.

10 Erről részletesen: Tüskés Anna: Illyés Gyula francia–magyar kultúrdiplomáciai tevékenysége 1946–1948-ban, in: „en-nemzetem külhoni híre-sorsa” Fejezetek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, 179–197.

A *Vie de Petőfi*-t a Gallimard¹¹ adta ki. Természetesen ehhez nem volt elég a tekintélyes kiadó készsége és anyagi forrása, szükség volt a magyar hatóságok engedélyére. Ennek fontossága majd néhány évvel később nyilvánvalóvá válik, amikor 1965. november 2-án Párizsban bemutatták a *Kegyencet*. Illyést felelősségre vonták, amiért engedély nélkül járult hozzá művének külföldi bemutatásához és kiadásához. Az tehát, hogy a *Vie de Petőfi* 1962-ben megjelent, nem elsősorban a hatalom gesztusaként értelmezhető, mintegy az irodalmi közéletbe visszatérés (*Új versek*, 1961) honorálásaként, hanem jól felfogott politikai érdekként. Egyfelől annak deklarálásaként, hogy a külföldön az ellenállás szimbólumaként tekintett Illyést az új hatalom támogatja, engedélyezi műveinek megjelenését Magyarországon (igaz, az *Új versek* megrostálva, megcsonkítva jelenhetett csak meg) és külföldön is. Másrészt az átdolgozott *Petőfi* politikailag semlegesebb szöveg, sőt az a portré, amely az átdolgozása során markánsabbá vált, jobban megfelelt az új politikai hatalomnak. Ebbe még az a nagyvonalúság is belefért, hogy Illyés szövegének bizonyos kitételei sértették a „proletár internacionalizmus elvét”, de a cenzor ezeket nem húzta ki a magyar nyelvű kiadásból. S az is a politika legitimitációját szolgálta, ahogy a kibővített kiadás szélesebb politikatörténeti kontextusba helyezve írta le a magyar reformkor és forradalom progresszív vívmányait. A Nyugat felé óvatosan nyitó, és a korábbi politikai és irodalompolitikai gyakorlattól fokozatosan távolodó hatalomnak jól jött az Illyés által megrajzolt nyugatos Magyarország, annak francia orientációjával.

A *Petőfi Sándor* szerzői előszavából Illyés szándéka is kiviláglik, s ez valóban nem áll messze a politika motivációjától, praktikus érdekeitől: „A könyv nem mindennapi sorozatban, nem mindennapi cégér alatt volt megjelenendő. Elkaptott a lehetőség, hogy milyen helyről, milyen közönségnek beszélhet egy magyar végre egy sor szép magyar vállalkozásról, s csaknem kötelességnek – nem is a mi nemzetünk, hanem a többi nemzet iránti kötelességemnek – éreztem, hogy dióhéjban még a magyarok történetét is elmondjam, hisz a külföldi olvasó azt sem ismeri; anélkül pedig Petőfi nagyságának épp legszebb oldalát nem fogja soha megérteni.”¹²

Illyés a *Petőfit* nemcsak kibővítette, hanem át is dolgozta: kihagyott helyeket, beleírt nagyobb szövegrészeket, felcserélt szöveghelyeket és finomított kifejezéseket. (Elmaradt a „zsidó” néhány helyen, s a balázsfalvi „román demagóg” az új könyvben „szónok” stb.) De olyan szövegrész is akad, ahol erősebb kifejezéseket használ az új kiadásban. Már az első könyv is hangsúlyos témaként kezelte Petőfi származását, hogy a nemzeti köztudatban leginkább magyarnak tekintett költő szülei nem magyarok, hanem szlovákok voltak. Illyés az első könyv legfontosabb

▼
11 1962 májusában jelent meg a *Vie de Petőfi* a neves francia kiadó, a Gallimard gondozásában. Gara Lászlóról: Tüskés Anna i. m., 121–179.

12 Illyés Gyula: *Petőfi Sándor*, Szépirodalmi, 1963. Az előszó datálása: 1962.

forrásának tekintett Ferenczi-monográfiához¹³ fordul adatokért és argumentumokért annak igazolására, miért is magyarosította nevét a költő, s miért módosította (hamisította meg) születési helyét Kiskőrösről Félegyházára. Az ok, az aszódi és a selmeci diákévek alatt elszenvedett sérelmek az erősödő szlovák nemzeti érzést képviselő tanároktól, illetve ahogy Ferenczi mondja, az „agresszív pánszlávizmus” részéről: „Ennek oka a szláv eredettel való ellenszenvében rejlik s ez az ellenszenv benne már Aszódon fölébredt; még inkább kifejtett Selmecezen, a hol először volt alkalma a pánszláv törekvéseket megismerni. Ekkor fölébred büszke dacza s ő, ki sem vallásánál, sem neveltetésénél, sem lelkiismereténél fogva nem akar csak tősgyökeres magyarnak tartatni: magát kún eredetnek vallja s így születése helyével és származásával együtt.”¹⁴ Ferenczi a diák Petőfi szlovákellenes kitörését egy történetbe ágyazva meséli el: „Magyarságára ekkor kezd először büszke lenni, s tagadja, hogy szláv vagy tót eredetű. E mellett öntudatára jut, hogy tanárának is szláv rokonszenvei vannak, s efféle hatásnak kell tulajdonítanunk, hogy 1837-ben Korennél egy kukoriczatörés alkalmával oly »nemzetiségi dühbe« jött, hogy így kiáltott fel: »A tótok közt egy becsületes ember sincsen!«.”¹⁵ Illyés ugyanezt így interpretálja 1936-ban: „Az ifjúnak azonban itt is lelkes pánszlávokat sikerült kifognia. Ezek agitációja sincs hatás nélkül. Egyikük tüzes beszéde után az ifjú is úgy tűzre lobban, hogy így kiált fel társai közt, épp egy kukoricatörésen: »a tótok közt egy becsületes ember sincs!«.”¹⁶ A fiatal Petőfinek leginkább Daniel Gabriel Licharddal voltak konfliktusai, a történelemtanárral. Illyés itt is Ferenczire támaszkodik, felidézve a konfliktust, de ki is bővíti a Ferenczitől olvasottakat, illetve az első könyvét is: „Lichard tanár úrral kivételt tehetünk, nyugodtan rossz tanárnak, rossz embernek s ráadásul rossz szlovák hazafinak is tarthatjuk. Hamarosan eléri, hogy lángeszű tanítványa megutálja kedvenc tárgyát, a történelmet, az iskolát s egy kicsit az egész életet. S a papokat is? Lichard Isten szolgálatából állott a műveltség és az osztrák titkosrendőrség szolgálatába, hivatásos lelkész és besúgó. Az ő lelkét terheli, hogy a fiatal költő kilép a rendes kerékvágásból; a megpróbáltatások özönét zúdítja a rokonszenves kamasz fejére.”¹⁷ Petőfi szlovák fogadtatását és a szlovák recepció túlkapásait is értelmező Kiss Gy. Csaba úgy véli, Illyés igazságtalanul vádolta meg elfogultsággal¹⁸ a történelem „professzorát”, aki „szekundába ponálta”, azaz elégtelent adott a kedvenc tantárgyából a már akkor is költői álmokat dédel-

13 Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza I–III. Franklin, 1896.

14 Ferenczi, i. m., 29.

15 Ferenczi, i. m., 89–90.

16 Ferenczi, i. m., 90.

17 Illyés Gyula: Petőfi Sándor, 49.

18 Kiss Gy. Csaba: Petőfi és a szlávok/szlovákok. Lapok a kultúrtörténet egy sajátos fejezetéből, Kortárs, 2022, 6, 61–66.

gető fiatalembernek. Lichard védelmére többen is keltek,¹⁹ amit azonban Illyés 1963-ban állít, hogy besúgó volt a tanár, nem cáfolják. A *Petőfi Sándor* szerzője talán arra alapozta állítását, hogy Lichard a szabadságharc bukása után tagja volt annak a küldöttségnek, amely hódolt Ferenc József előtt.²⁰

Az átdolgozott könyvben helyet kap a Petőfiék által alakított Egyenlőség Társulat kiáltványára rímelő, a nemzetiségeket ostromozó vers, az *Élet vagy halál*. Illyés nem idézi Petőfi szövegének legerősebb sorait, amely átkozdó hangon szól a magyarságra támadó nemzetiségekről („S mohó étvágygal megrohantok minket / Miként a holló holttestre száll”), közli viszont azt a versszakot, amelyben a nemzetiségeket sértő nevek szerepelnek:

„Te rác, te horvát, német, tót, oláhság,
Mit marjátok mindnyájan a magyart?
Török s tatártól mely titeket védett,
Magyar kezekben villogott a kard.
Megosztottuk tivéletek hiven, ha
A jószerencse nekünk jót adott,
S felét átvettük mindig a tehernek,
Mit vállatokra a balsors rakott.”²¹

A második Petőfi-könyv túlmegy már a költő származásával kapcsolatos nemzetiségi vitán, amikor a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatáról szól. Kétségtelenül van olyan megállapítása, amely még 1936-ból származik, s amely akkor értelmezhető volt a klebelsbergi neonacionalizmus hatásaként: „A maroknyi magyarság nem csak a szabadságharc alatt, már évtizedekkel azelőtt, valóban mint lángoszlop világít, mint mágnes rántja magához a körülötte élő népek fiait; minél értékeesebbek, műveltebbek azok, annál biztosabban. Magyarnak lenni tán sose volt oly dicsőség, mint azokban az esztendőkből. Honnan a varázslat? [...] A legnagyobb csábító erőt a szellem sugározza a nemzet arcába. A dunai népek közt a magyar a legműveltebb. [...] elsőnek fogadja be a nyugati eszméket, amelyek alapos megértésére, sőt továbbfejlesztésére a főúri és nemesi műveltség szétszivárgása már régtől előkészítette. Különös, mindmáig eléggé számba nem vett erők kezdenek működni. A magyar nemzet a népvándorlás legutolsó hullámaként érkezett Európába. Szomszédai közt tehát származásra ő a legkeletibb; ugyanakkor, mint

▼
19 Elsősorban Jakus Lajos: *Életképek Petőfi diák- és ifjúkorából* In: *Studia Coniteticensis Pestensis*, Szentendre, 1989.

20 Csáky Károly: *Híres selmeci tanárok*, Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2003, 108.

21 Illyés Gyula: *Petőfi Sándor*, 575.

Az Egyenlőség Társulat a magyar jakobinus egyesület, amelynek nevében Petőfi fogalmazta a Jellasics ellen mozgósító kiáltványt, erős forradalmi frazeológiával, utalva a hitszegő királyra, s a királyok országára, valamint a királyok büntetésére.

mondtuk, errefelé ő Nyugat-Európa legelőbb tagja. Mert meddig terjed Európa? Ameddig a sajtóságos eszméi, vagyis a civilizációja. Hogy egy nemzet Európához tartozik-e, vagy nem, s mióta tartozik oda, azt ilyesféle kérdések döntenek el: részt vettél a keresztesháborúban? A reformációban? Voltak jakobinusaid?”²² Ezek a magyarság szellemi és politikai erejét méltató szavak, különösen a Kelet-Nyugat relációjában, hogy tudniillik a magyarság mindig európaibb volt szomszédainál („ő volt Nyugat-Európa legelőbb tagja”) Illyésnek azt a törekvését tükrözik, hogy egyrészt rámutasson a magyar sérelmekre (elsősorban a nemzetiségeknek tulajdonított Trianonra), másrészt (újra)pozicionálja nemzetét a francia közvéleményben. Abban a Franciaországban, amely a magyar közvélekedésben a leginkább magyarelles volt a békeszerződések megkötésekor. Erre az igazságtalanságra is rámutatnak a *Petőfi Sándor* ilyen jellegű kijelentései: „Az archívumokban egyetlen olyan jelentés sem olvasható, amely arról szólna, hogy a különben nagyon is harcias magyar parasztok valamelyik községe vallási vagy nemzeti indulattól vezérelve egy másik falut megtámadt. A magyarok ugyan büszkéek eredetükre, a testvértelen voltukra (minden nemzet arra büszke, ami), de ahogy vallási türelmetlenség nincs bennük, a nemzeti türelmetlenségük is oly kicsi, hogy szinte a nemzeti tudat hiányáig ér. Őszinte csodálkozás és valamiféle könyörület önti el őket, ha idegen nyelvet hallanak.”²³

A *Petőfi Sándor* a nemzetiségi kérdést sajátos politikai, történeti konstellációban is tárgyalja. Mindkét könyvet átjárja a Habsburg-ellenesség. Illyésnek az a véleménye, hogy a Habsburg-dinasztia nemcsak Európa legreakciósabb, de legostobább uralkodó családja is volt. Az udvari kamarillapolitika szereplői is (Illyés itt Metternich ellenlábasa, a cseh Kollowrat magyarellenességét, cseh sovinizmusát emeli ki) sikeresen fordították szembe a magyarságot a többi etnikummal. Illyés ugyan kritikusan szemléli a magyar forradalom hibáit, vezetői döntéseit, de a nemzetiségi konfliktusokat nem ezzel, a magyar politika hibáival magyarázza, hanem a magyarság másságával, illetve a Habsburgok sikeres megosztó politikájával: „Az Emberi Jogok Kinyilatkoztatásától megihletett magyar forradalom véres csatáit olyan hozzá hasonlóan föltörekvő kis népekkel vívja, amelyek elhiszik, hogy nemzeti szabadságukhoz őket Európa egyik legreakciósabb abszolutizmusa fogja elvezetni. Hogy volt ez lehetséges? Közrejátszott ebben nyilván a magyarság tökéletes nyelvi és származási más-volta, amely ezekben az évtizedekben tudatosult szomszédainak szellemi rétegeiben, a *más-t*, az egyedülit pedig, tudjuk, még a madarak is csípi és vágják. A támadók sorából, akik tévedésükre csak akkor eszmélnek majd föl, amikor már késő lesz, csak két nemzetiség marad ki, illetve

▼
22 Illyés Gyula *Petőfi Sándor 190–191*.

23 I. m., 92.

áll fegyverrel a magyarság mellé: a svábok és a zsidók. A kezdetben szociális forradalom ezeknek a támadásoknak hatására tolódik el nemzeti önvédelmi harccá.”²⁴

Az „udvar árulása” magyarázza Petőfi radikalizmusát is, királyellenességét. Mint Illyés mondja, az *Akasszátok fel a királyokat!* nem a „szerencsétlen Ferdinánd” ellen szóló vers, hanem a republikánus eszmék politikailag dimenzionált kinyilatkoztatása. A könyv gyakori francia áthallásai, utalásai között olvasható a király lefejezése, s Petőfitől – akinek szobája falán Marat és Saint-Just képe függött – nem állt távol ez a radikális társadalmi megoldás. Illyés idézi Ferdinánd 1848. május 5-i levelét is, „legfelsőbb kegyként”, „hogy Petőfi nevét maga az uralkodó is papírra veti”: „Idecsatolva átküldök kedvességednek egy Petőfi Sándortól szerzett *A királyokhoz* című költeményt, mely a fönnálló alkotmány fölforgatására és a királyi tekintély megsemmisítésére irányul, avégből, hogy erre vonatkozólag az új magyar sajtótörvény szerint az eljárást megindítsa.”²⁵

Illyés nemcsak nemzetét, hanem költőjét is újrapozicionálja. Az új könyvben hangsúlyosabb a költő kötődése a francia forradalomhoz, és egyáltalán a társadalmi revolucionizmushoz. „A hármas jelszót: a szabadságot, egyenlőséget, testvériséget tragikusan komolyan vette, magánéletében is alkalmazta”²⁶ – írja Illyés annak illusztrálására, hogy az Életképek szerkesztését megszerezve (Jókaival), Petőfi radikális szerkesztői elvet alkalmazott, az „arisztokratikus végbetűt”, az y-t is leváltotta, továbbá Széchenyi nevét is Szécsényinek, Kossuthét Kosutnak írta.

Az 1963-as *Petőfi* egy radikálisabb, megalkuvásmentes költőt és forradalmat ábrázol. Az persze nem mond ellent a történelmi tényeknek, hogy a forradalmi kormány tétovázása, szerencsétlen kompromisszumai Petőfi ellenvéleményét is kiváltották, amint versei, naplója ezt tükrözi. (Talán megkockáztatható, hogy ennek, az eszméihez konokon hű, radikalizmusában egyedül maradó figurának megrajzolásában némiképp benne van az ’56 utáni korszak, annak keserű politikai és személyes tapasztalata.) Népgyűlést szervez a Múzeum elé, s amint egy kortársa megörökítette, lázító hangú beszédet mond: „Hogy a rácoktól és oláhoktól mennyire fenyegetve vagyunk, hogy azokat Rajasich érsek, ezeket meg Janku Ávrám s a százszok lázítják a magyarok ellen, s mi itt pusztá kézzel várjuk a támadást. Kérjük, követeljük a kormánytól, hogy adjon fegyvert a népnek, mert akiket ellenünk lázítottak, kapnak titkos úton gonosz kezekből.”²⁷ A Club des Jacobins mintájára az Egyenlőségi Klub politikai programját így fogalmazza meg: „A március 15-én kimondott nagy szavak elhangzottak. A szabadság, egyenlőség, testvériség eszméi

24 I. m., 482.

25 I. m., 485.

26 I. m., 477.

27 I. m., 494.

valósággá nem lettek. Sőt inkább a külön kaszták merészebben ütök fel fejüket napról napra. A március 15-én kimondott polgári egyenlőség elvét a pozsonyi nemesség gyűlése a különféle osztálykategóriák fönnhagyása által paralizálta. Az osztályuralkodás a mai napig fönállván, a nép folyvást politikai proletariátusságban tengődik.

Egyesültünk a valódi és feltétlen, minden kauciótól ment sajtószabadság... a semmi (sic!), semmi clausus által ki nem játszott népjog kiküzdésére. Egyesültünk az ember és ember, polgár és polgár között osztályfalakat fenntartó előítéletek ostromlása – és ledöntésére. Egyesültünk a nyelvi különbözöségeken alapuló idegenkedések elenyésztésére, ennél fogva társulatunk bármily nyelvet beszélő honpolgárt... szívesen lát tagjai közt.”²⁸

Petőfi forradalmi radikalizmusa a forradalom és szabadságharc történéseinek vetületében különös fényt kap. Az 1963-as könyv lényegesen nagyobb teret szentel az 1848–49-es történelmi eseményeknek. Logikusan, hisz a Petőfi-életmű legfontosabb szegmensének ez adja meg a történelmi hátterét. A kultuszban ugyanis nem a népiességet diadalra vivő poéta, hanem a *Nemzeti dal* és az *Egy gondolat bánt engemet* sorai a meghatározók és az általuk fémjelzett költői magatartás. Illyés másrészt azért is szentelt nagyobb terjedelmet a társadalomtörténeti folyamatoknak és állította hősét egy szélesebb perspektívájú politikai és poétikai horizontba, hogy részletesebb értelmezését adhassa a magyar történelmi eseményeknek – némi képp európai kitekintésben –, s hogy a francia közvéleményt megismertesse a XIX. századi dicső forradalommal és bukásával.

A forradalom és szabadságharc vezetőinek viszonyát bemutató rész és a történelmi események szükségszerű kontextusának rajza kevésbé hangsúlyozott az 1936-os könyvben. Csaknem három évtized múlva, s a nem igazán sikeres *Fáklyaláng* (1953) írói, politikai tapasztalatával írja újra a Kossuth–Görgey–Perczel–Bem-viszonyt, s benne Petőfi szerepét. Történelmi szimpátiája Kossuthé, akinek egyetlen súlyos hibája van, hogy nem ismerte fel a Görgey emberi, politikai, katonai gyengeségeit. Görgey arcképe nem egyszerűen negatív. Jóllehet a Kossuth–Görgey-vita a „nemzet” emlékezetében már jócskán megkopott, s az utókor Görgeyt már a XIX. század végén rehabilitálta,²⁹ Illyés azonban nem. Így ír róla: „Görgey terhelt volt; kár hogy teteteinek ezt az egyik legfontosabb rugóját megemlíteni legelszántabb híveinek legtöbb esetben egyúttal jó barátainak – sem volt figyelmük vagy bátorságuk. Nyilván még több adat támogatná, amit így is elég támogat. [...] Két gyermeke volt; fia nyála-folyós imbecilisként Gyulai jóvoltából afféle múzeumi aktahordozóként tengette életét, mert szellemi képessége erre

▼

²⁸ Uo.

²⁹ Görgeynek 1884-ben Tisza Kálmán altábornagyi nyugdíjat juttatott, s a Budapesti Szemle tekintélyei (Arany László, Gyulai Pál) is megbocsátottak.

sem futotta; lánya, csaknem hasonló szellemi állapotban, félévet az utcasarkon áll, félévet a prostituáltak kórházában fekszik, Bécsben. Apja őt éppoly kevésbé segíti, mint fiát, vagy feleségét. A volt vezér őt szintén távol tartja magától, a visegrádi kényelmes úrilaktól, ahol Magyarországra való visszatérte után élt, öccse családjában. Öccse felesége volt a szeretője, valószínű az öcs tudtával, aki őt bálványozásig tisztelte.”³⁰ Görgey hadvezéri képességeit egy gonosz mondással jellemzi, hogy azokat a csatáit nyerte meg, amelyekben több magyart ölt meg, mint ellenséget. Illyés a *Két férfiban* (1950) – annak minden politikai korlátozottságával – rövid arcképekben bemutatta már a forradalom vezetőit. Ezt még inkább kiszélesíti a *Petőfi Sándor*, s nem igazán pozitív tablót ad róluk. Kossuth nemcsak körülményes politikai döntéseiben, hanem rövidlátó is, Perczel Mór örült. Ezt magával Petőfivel jelenti ki, amikor idézi naplóját. Kossuthnak csak egy „választása volt szerencsés”. Bem.

S leginkább ebben a történelmi kontextusban nyeri el Petőfi politikai radikalizmusa, izgágasága a jelentését. A költő úgyszólván mindenkivel szembekerül. Már az 1936-os könyv is értelmezi röviden konfliktusát Vörösmartyval, egykori mentorával, jótevőjével. Petőfi Vörösmartyt megalkuvónak tartja, mert a nemzetgyűlésben „megszavazta, hogy a magyar honvédek egyrésze német vezényszó alatt védje a magyar nyelvet”.³¹ Illyés elnéző Petőfivel, mert azzal magyarázza az idősebb és tekintélyesebb poéta megtámadását, hogy „nagy jellem volt a fiatal költő az elhűségben”. Noha nem részletezi, de Petőfire hagyatkozhatott, miszerint Vörösmarty megtámadása „nagy áldozat” volt részéről. Milbacher Róbert ezt az önértelmezést – és önfelmentést – „jakobinus etikának”³² nevezi, hogy a közösségi szerepvállalás kötelezettségének alárendelődik a személyes értékrend. A *Vörösmartyhoz* szövegében kétségkívül jelen van ez az önsajnálattal teli szerep („Hallgassunk el, mivel szeretlek / Miként Atyámat szeretem!”), másrészt a vád is, hogy a nagy költő elárulta nemzetét. Ez a jakobinus forradalmiság nemcsak *A nemzethez* önfeláldozó mártíromságában („A haláltól nem tagadom, félek, / De csupán a becstelen haláltól”) és vérszomjas ellenség keresésében („köztünk van a legnagyobb ellenség, / A cudar az áruló testvérek!”), hanem a hadvezetés tekintélyeivel való szinte folyamatos konfrontációban is megmutatkozik.

Illyés elfogult, ahogy a költő különböző konfliktusait bemutatja. A forradalmi hadsereg diadalait is azzal magyarázza, hogy az „legyűrte a tábornokai viszálykodását”. Petőfi szinte mindenkivel szembekerült, s ezt Illyés hol röviden, hol hosszabban ironikusan kommentálja. A nevezetes affért a hadügyminiszterrel, amikor is

▼
30 Illyés Gyula: *Petőfi Sándor* 596.

31 *Petőfi*, 272.

32 Milbacher Róbert: *A szelíd farkas és a bárányos róka. Petőfi esete Vörösmartyval meg a babérrel, Tiszatáj*, 1999. 1. Diákmelléklet, 3.

Mészáros Lázár nem a Bemtől hozott hadijelentéssel, hanem a futár Petőfi hiányzó nyakkendőjével van elfoglalva, Illyés úgy kommentálja, hogy „győzelem helyett divatkérdésekkel foglalkozó” generálisnak nevezi a tábornokot. Kossuth „hidegen és kicsinylőleg” fogadja a költőt, Klapka le akarja tartóztatni. A *Petőfi Sándor* részletesen leírja az esetet, ahogy a költő végrehajtotta Bem utasítását, ami miatt – a később magyarázkodó – tábornok vérig sértette. Nem ismeri fel Petőfi jelentőségét, nemcsak mint költőt, hanem mint népszónokét, a verseivel lelkesítő poétát sem. Ugyanígy Kossuth sem: „Kossuth nagysága, hogy nemzetéért minden tudott lenni, s meglátta azt is, hogy egy-egy pillanatban mi legyen. De amikor a népiesek jelentőségét felismerte – akkor már ő sem tehetett semmit; az irányítást már kiejtette kezéből. Akkor már a katona politizált.”³³ Illyés itt a politika és az irodalom kapcsolatára, a költők politikai szerepvállalásának tradíciójára utal, némiképp utópisztikusan – és már 1963-ban is anakronisztikusan. Arról a szerepről van szó, amit a két háború között rendre képviselni akartak a népiek, ami miatt létrejött a Gömbös-találkozó is 1935-ben, s amit az új rendben, 1945 után is érvényesíteni akartak, sokszor a hatalom által rájuk kényszerített kompromisszumokkal.

Illyés Petőfi-könyvei nemcsak a többszöri kiadásokkal járultak hozzá a kultusz erősítéséhez. Az 1936-os *Petőfi* valóban jól megrajzolt, könnyen olvasható szöveg. Olyan portré és történelemrajz, amit meghatároz szerzőjének teljes elkötelezettsége, azonosulása, gyakran elfogultsága. Az 1963-as átdolgozott mű szélesebb történelmi horizontba helyezi hőst, hogy jelentőségét, poétikai nagyságát még inkább hangsúlyozza. S a magyarság történelméről, nyugatosságáról írottak kitérítik a politikai és poétikai kontextust: a népies Petőfi népívé-nemzetivé válik – a maga személyes intranzigenciájában és politikai jakobinizmusában.

▼

33 Illyés Gyula: *Petőfi Sándor*, 644.

Toró József: Egy gondolat bánt engemet (2021, vegyes technika, 50×70 cm)

Farkas Krisztina: Fény felé (2013, bronz, mészkő, 40×25×25 cm)

Budaházi Tibor: Petőfi emlékének (2020, akril, vászon, 40×40 cm)

Rósa Márta: Mindenáron (2020, akril, vászon, 70×100 cm)

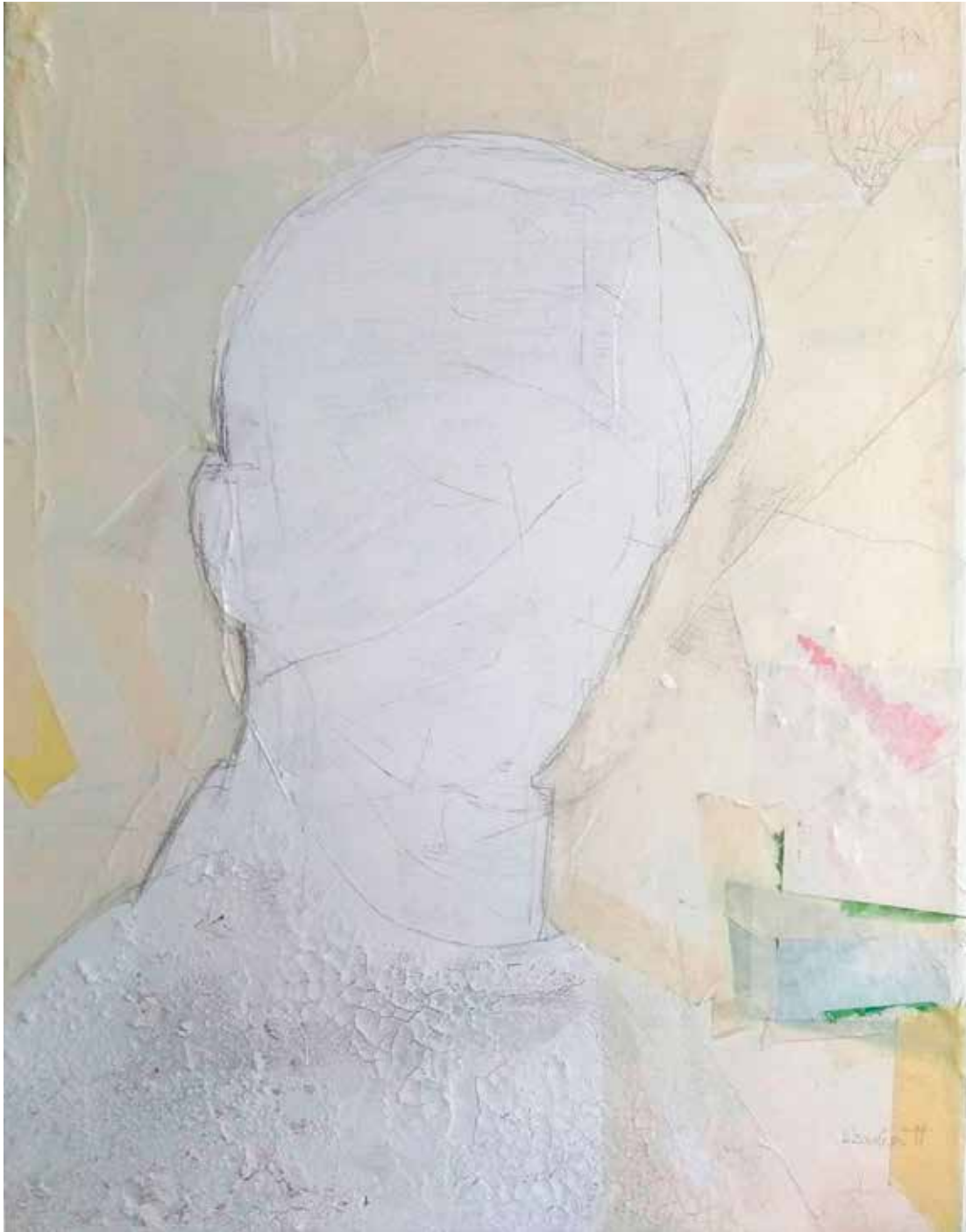
Szabó Katalin: Ítélet (2020, akril, vászon, 30×40 cm)

Drozsnyik István: Mr. Chagall lehidalt, amikor Petőfit olvasott (2017, pasztell, papír, 70x100 cm)

Gáti György: Petőfi-képeskönyv (2022, digitális fotók, változó méret)

Szarka Hajnalka: Emlékművek (2022, vegyes technika, vászon, 50×80 cm)

Széchy Beáta: Mögöttem a múlt (Petőfi Sándor összes költeménye) (2020, vegyes technika, 60×80 cm)

Hegedűs 2 László: P. S./p. S. (2022, vegyes technika, átmérő: 44 cm)

Felházi Ágnes: Perpetuum mobile / Vándordalok (sorozat) (2021, akril, vászon, 24×18 cm)

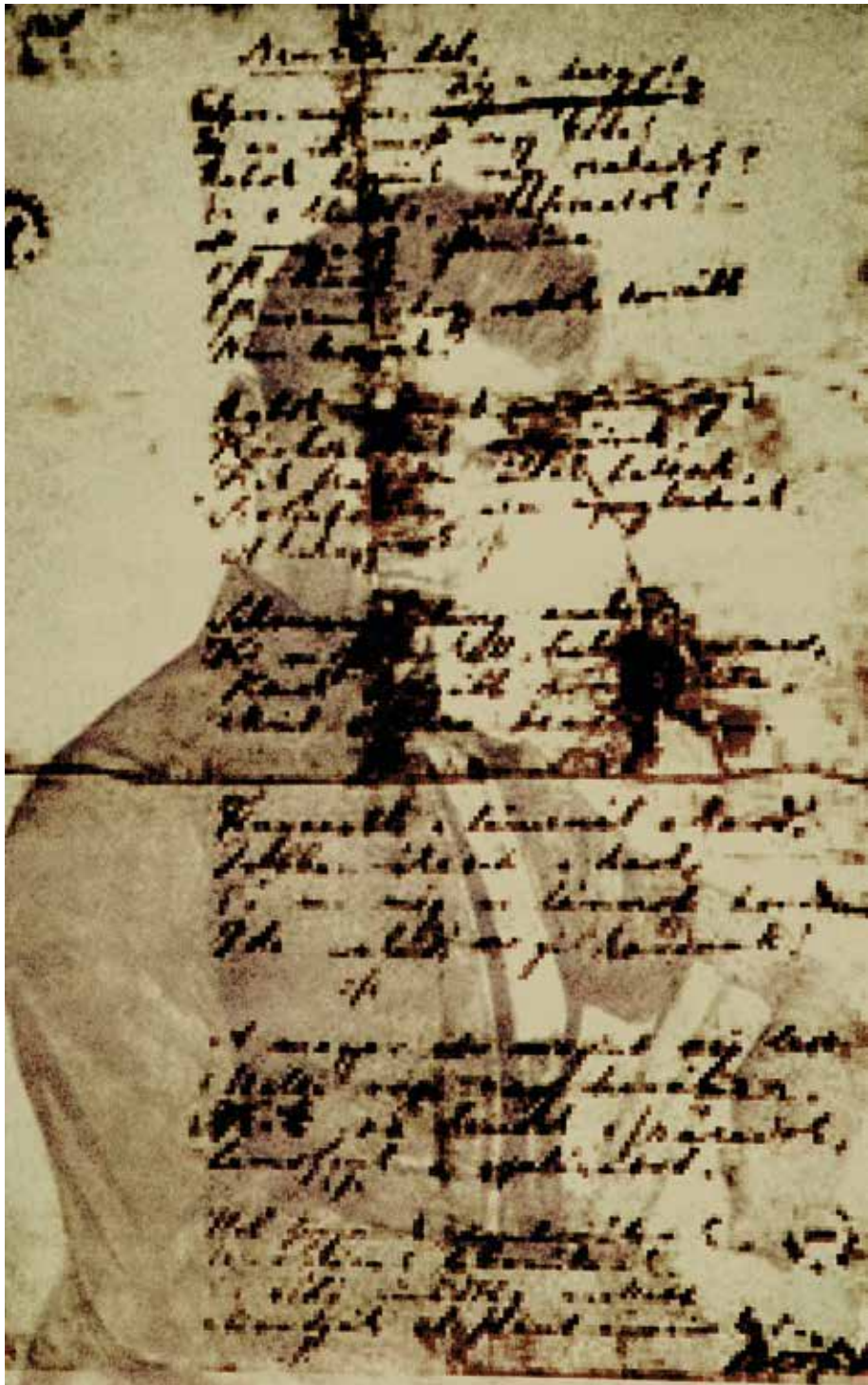

Mikáczó Alexandra: „Ha eldobod egykor...” (sorozat) (2021, fótósorozat, 21×30 cm)

Kiss Katalin: Táj (csata után) (1999, gyapjú, szövött kárpit, francia gobelin technika, 4-es sűrűség, 100×100 cm)

Gyémánt László: „Itt az idő, most vagy soha...” (2022, fototípus, vászon, 70×100 cm)